

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Ο ναός της Παναγίας στο Πισκοπιό της Σύρου

Κλήμης ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ

doi: [10.12681/dchae.428](https://doi.org/10.12681/dchae.428)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ Κ. (2011). Ο ναός της Παναγίας στο Πισκοπιό της Σύρου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 63–72. <https://doi.org/10.12681/dchae.428>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός της Παναγίας στο Πισκοπιό της Σύρου

Κλήμης ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 63-72

ΑΘΗΝΑ 2005

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΤΟ ΠΙΣΚΟΠΙΟ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ*

Η αρχιτεκτονική του ναού της Παναγίας στο Πισκοπιό της Σύρου είναι πρακτικά άγνωστη στη βιβλιογραφία, αν και παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, δεδομένου ότι η μελέτη της προσθέτει ένα παράδειγμα βυζαντινού ναού στο Αιγαίο, και μάλιστα σε ένα νησί του οποίου η ιστορία και η αρχιτεκτονική των βυζαντινών χρόνων είναι σκοτεινή, τόσο λόγω της απουσίας μνημείων όσο και λόγω της απουσίας ουσιαστικών πληροφοριών από τις πηγές. Τα μόνα δημοσιεύματα στα οποία γίνεται αναφορά για το μνημείο είναι των Α. Δρακάκη¹ και Μ. Ρούσσου-Μηλιδώνη², που δεν εξετάζουν, ωστόσο, διεξοδικά την αρχιτεκτονική του.

Η εκκλησία, σήμερα του ρωμαιοκαθολικού δόγματος, βρίσκεται στον οικισμό του Πισκοπιού ή Επισκοπείου, που αναπτύσσεται στην πλαγιά υψώματος σε μικρή απόσταση δυτικά της Ερμούπολεως. Είναι γνωστή ως Παναγία Πισκοπιανή ή απλά Επισκοπή. Η ονομασία υποδηλώνει το συσχετισμό της τοποθεσίας με την καθολική Επισκοπή της Σύρου, καθώς είναι γνωστό ότι ανήκε στην τελευταία και μάλιστα αποτελούσε τόπο παραθερισμού του επισκόπου³ από το 16ο αιώνα αν όχι και παλαιότερα⁴. Το 19ο αιώνα η περιοχή εξελίχθηκε σε παραθεριστικό οικισμό των εύπορων Ερμούπολιτών,

με αποτέλεσμα να υπάρχει σε αυτή ένα σύνολο νεοκλασικών επαύλεων και πευκόφυτων κήπων⁵. Παρόμοια τοπωνύμια σχετίζονται είτε με επισκοπική παρουσία, όπως στο παρόν παράδειγμα, είτε, σπανιότερα, με τη δυνατότητα επόπτευσης του χώρου από τη συγκεκριμένη θέση⁶. Η ονομασία του ίδιου του ναού –Παναγία Πισκοπιανή ή Επισκοπή– αντλείται από την ονομασία του οικισμού. Σύμφωνα με μαρτυρίες του 1631⁷ και του 1700⁸ η εκκλησία παλαιότερα ετιμάτο στο όνομα της Παναγίας Πρωτοθρόνου.

Ο ναός ανήκει στον τύπο του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου (Εικ. 1, 3 και 4). Ο τρούλλος στηρίζεται σε τέσσερις τοίχους, οι οποίοι χωρίζουν την ανατολική και τη δυτική κεραία από τα επίσης καμαροσκεπή γωνιακά διαμερίσματα. Στην ανατολική πλευρά οι τοίχοι διατρυπώνται από χαμηλές τοξωτές θύρες, ενώ τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα δεν επικοινωνούν με τη δυτική κεραία και είναι ελαφρώς πιο αβαθή από τα ανατολικά, γεγονός που θα κατέτασσε την εκκλησία στην αντίστοιχη παραλλαγή των μεταβατικών ναών, που ο Dominique Hayer ονομάζει *transitoire court* ή βραχύ μεταβατικό⁹. Πρέπει ωστόσο να διατυπωθούν επιφυλάξεις ως προς το θέμα αυτό, καθώς είναι αβέβαιο αν

* Η μελέτη παρουσιάστηκε στο Εικοστό Πρώτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, βλ. *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2001, σε συνεργασία με τη Χριστίνα Πινάτση, την οποία και ευχαριστώ θερμότατα για την πολύπλευρη βοήθεια που μου προσέφερε. Ευχαριστώ ομοίως θερμά τον καθηγητή Χαράλαμπο Μπούρα και τον αρχιτέκτονα Σταύρο Μαμαλούκο για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους, καθώς και τη ζωγράφο Ελένη Κοσιέρη για τη βοήθειά της κατά την αποτύπωση του μνημείου.

¹ Α. Δρακάκης, Το παλάτι του επισκόπου στο Πισκοπιό της Σύρου, *Κυκλ.Θέμ* 13 (1986), 29-36 (στο εξής: Το παλάτι του επισκόπου).

² Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Η Πρωτόθρονος και το παλάτι του επισκόπου*, Ερμούπολη 2001 (στο εξής: *Η Πρωτόθρονος*).

³ Α. Δρακάκης, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Ερμούπολη 1948, 186, σημ. 3 (στο εξής: *Η Σύρος*).

⁴ Δρακάκης, Το παλάτι του Επισκόπου, 30-31.

⁵ Ι. Τραυλός - Α. Κόκκου, *Ερμούπολη*, Αθήνα 1980, 183.

⁶ Ι. Θωμόπουλος, Μελέτη τοπωνυμική της νήσου Κέω, *ΕΕΚΜ Γ* (1963), 167-345. Γ. Δημητροκάλλης, 'Ο βυζαντινός ναός της Εὐαγγελιστορίας εἰς Ἐπισκοπιανὰ Πάρου, *ΕΕΚΜ Ζ* (1968), 648. Η δυνατότητα επόπτευσης ισχύει και για το εν λόγω σημείο, καθώς από αυτό είναι ορατή η θαλάσσια περιοχή μεταξύ Σύρου, Τήνου και Μυκόνου. Ωστόσο, δεδομένου ότι η πρώτη ερμηνεία είναι τεκμηριωμένη ιστορικά, η δεύτερη θα πρέπει να θεωρηθεί συμπωματική.

⁷ Α. Σιγάλας, Τα εξωκλήσια της Σύρου, *Εκλαϊκευμένα μελετήματα*, τ. Β', 1971, 190.

⁸ Δρακάκης, *Η Σύρος*, 42.

⁹ D. Hayer, Saint Georges près de Skala (Laconie), *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984), 272-283 (στο εξής: Saint Georges).

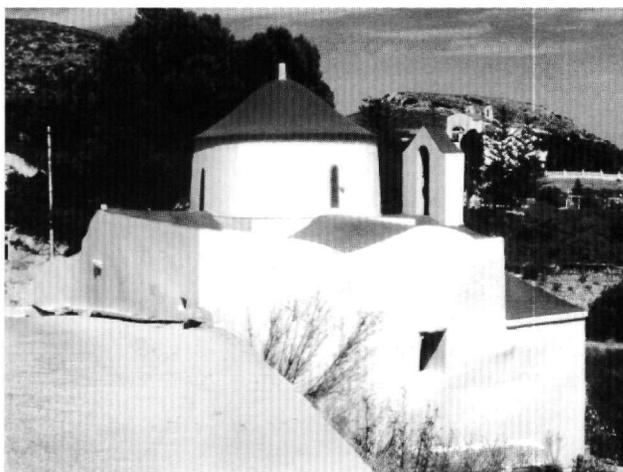
Εικ. 1. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Αποψη από τα νοτιοανατολικά.

υπήρχαν ή όχι αρχικά ανοίγματα στους τοίχους επί των οποίων βαίνει ο θόλος της δυτικής κεραίας, δεδομένου μάλιστα ότι στις αντίστοιχες θέσεις ανοίγονται σήμερα ημικυκλικές κόγχες, που δεν έχουν λειτουργικό ρόλο στη δυτική κεραία και είτε αποτελούν κλεισμένες διόδους είτε διανοίχθηκαν εκ των υστέρων, δηλαδή κατά την εκτεταμένη μετασκευή που εμφανώς έχει υποστεί το κτίριο. Το ενδεχόμενο μάλιστα να αποτελούν κλεισμένες εκ των υστέρων διόδους ενισχύει η μαρτυρία του αποστολικού επισκέπτη Βερνάρδου, ηγουμένου του τάγματος των Καπουτσίνων στη Χίο, ο οποίος σε περιγραφή του ναού που περιλαμβάνεται σε έκθεσή του προς την Αγία Έδρα στις 14 Αυγούστου 1652 αναφέρει ότι ο τρούλλος στηριζόταν σε τέσσερις πεσσούς¹⁰. Φαίνεται, επίσης, ότι κατά την ίδια μετασκευή καταργήθηκαν οι τρεις ημικυκλικές κόγχες του ιερού, από τις οποίες σώζεται μόνο του διακονικού και, μάλιστα, μόνον εξωτερικά.

Στην ανατολική πλευρά διαμορφώθηκε είσοδος προς το ναό, ενώ αντιστράφηκε η θέση του ιερού βήματος που μεταφέρθηκε στα δυτικά. Σημειώνεται ότι η αρχική είσοδος πρέπει να αναζητηθεί στη βόρεια μάλλον πλευρά και όχι στη δυτική, καθώς δεν επέτρεπε κάτι τέτοιο η διαμόρφωση και η στάθμη του βραχύδους εδάφους, που αποτελεί μέχρι κάποιο ύψος το δυτικό όριο του κτιρίου και καθορίζει την ανώμαλη χάραξη του δυτικού τοίχου. Δυστυχώς δεν είναι δυνατή, εξαιτίας των επιχρισμάτων, η διαπίστωση των ορίων των οικοδομικών φάσεων, η επισήμανση κλεισμένων ανοιγμάτων και η παρατήρηση των μορφολογικών και κατασκευαστικών χαρακτηριστικών της τοιχοποιίας, γεγονός που καθιστά δυσχερή την εξαγωγή σαφών συμπερασμάτων.

Εικ. 2. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Αποψη από τα ανατολικά.

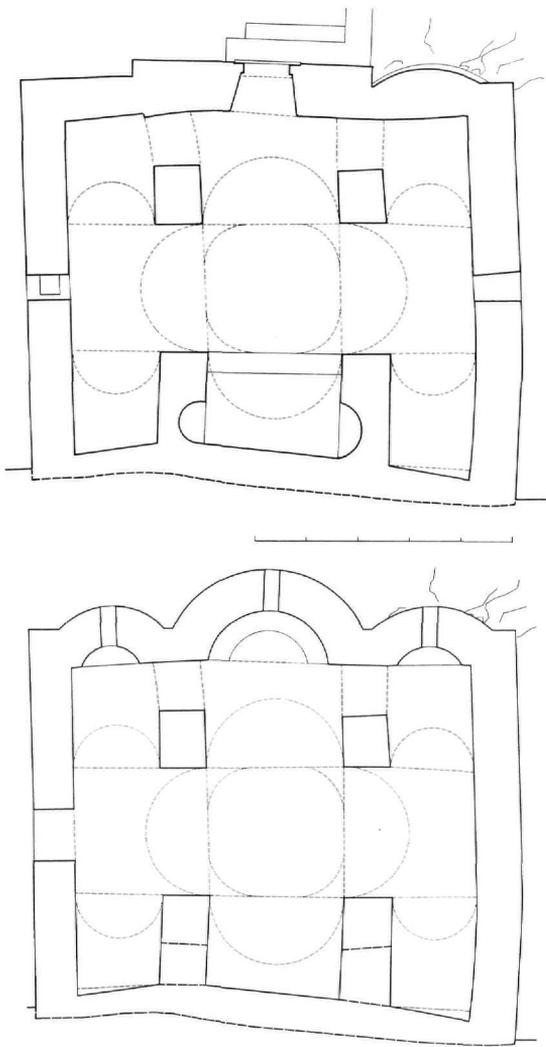

Εικ. 3. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Αποψη από τα βορειοδυτικά.

Δεν είναι επίσης γνωστό πότε πραγματοποιήθηκαν οι διάφορες επισκευές στο ναό. Από τις πηγές είναι ίσως δυνατόν να συμπεράνουμε ότι ο ναός διατηρούσε σε μεγάλο βαθμό την αρχική του μορφή στην ανατολική πλευρά έως το 1652, αφού στην προαναφερθείσα περιγραφή αναφέρεται η ύπαρξη λίθινου καθίσματος εν είδει συνθρόνου γύρω από την αγία τράπεζα¹¹. Είναι γνωστό ότι επισκευή του ναού υποσχέθηκαν οι πιστοί

¹⁰ G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia. III: Syros, OCA 112* (1937), 66-67 (στο εξής: *Vescovadi*).

¹¹ Στο ίδιο, ό.π., 66-67.

Εικ. 4. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Κάτοψη (υπόρουσα κατάσταση και αναπαράσταση).

στις 27 Μαΐου του 1728, όταν προσευχήθηκαν στην Παναγία για να τους σώσει από τη μεγάλη επιδημία πανώλης που έπληττε το νησί¹², χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε αν και τότε πραγματοποιήθηκε αυτή η επισκευή και τι ακριβώς περιελάμβανε. Είναι επίσης γνωστό ότι η τελευταία επέμβαση στο ναό, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, πραγματοποιήθηκε το 1940¹³.

¹² Δρακάκης, Το παλάτι του επισκόπου, 34-35.

¹³ Στο ίδιο, 32-33.

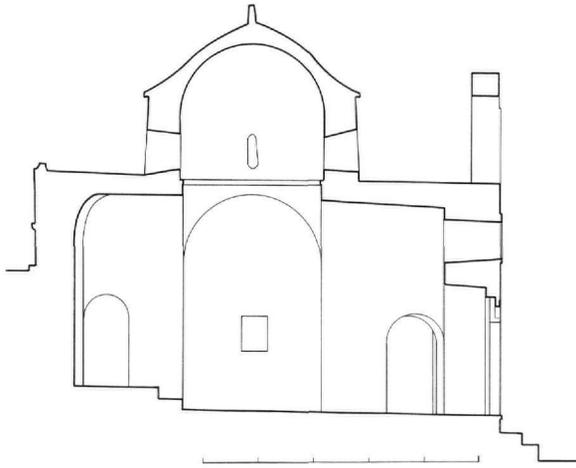
¹⁴ Η κατοικία του επισκόπου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεν έχει μελετηθεί όμως επαρκώς. Σχετικά βλ. ό.π., 29-36. Σε πρόσ-

Το πάχος των τοίχων φτάνει τα 0,90 μ., γεγονός που σε συνδυασμό με τις αναλογίες των όγκων δημιουργεί μια αισθητικά βαριά εντύπωση. Ο τρούλλος έχει σχήμα τετράγωνο με στρογγυλεμένες γωνίες. Το τύμπανο παρουσιάζει ελαφρή μείωση και διατρυπάται από τέσσερα τοξωτά μονόλοβα παράθυρα, σχετικά μικρών διαστάσεων (Εικ. 1, 3, 5-10). Τα υπόλοιπα ανοίγματα του ναού δεν ανήκουν στην αρχική φάση, αλλά έχουν διανοιχθεί σε μεταγενέστερη εποχή. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τρία παράθυρα με ευθύγραμμο ανώφλι, ανά ένα σε κάθε πλευρά του ναού πλην της δυτικής (Εικ. 1, 3, 8 και 10), και για τη θύρα εισόδου που διαμορφώνεται με ένα ακόσμητο και προχείρως λαξευμένο μαρμάρινο θύρωμα (Εικ. 2 και 7).

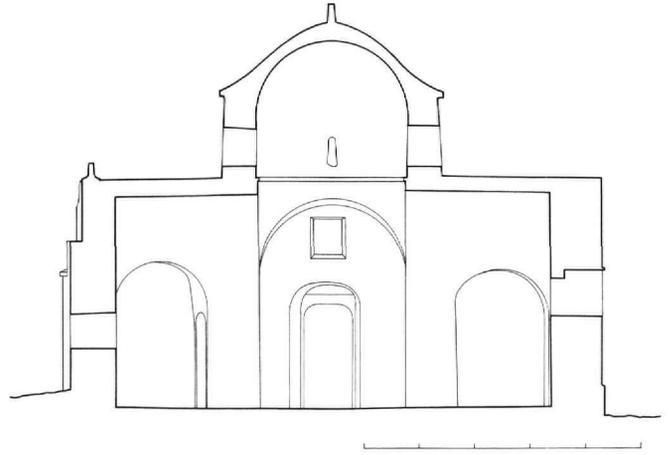
Είναι πολύ πιθανό το θύρωμα που χρησιμοποιήθηκε κατά τη μετασκευή να μην ήταν το συγκεκριμένο, αλλά κάποιο πιο περίτεχνο, αφού θα αποτελούσε και το κυρίαρχο μορφολογικό στοιχείο της νέας όψης. Ένα τέτοιο θύρωμα έχει τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση στην ερειπωμένη σήμερα κατοικία του επισκόπου, απέναντι ακριβώς από την εκκλησία¹⁴ (Εικ. 14 και 15). Πρόκειται για μαρμάρινο πλαίσιο αποτελούμενο από μονολιθικό υπέρθυρο σχήματος π και δύο παραστάτες, κάθε ένας από τους οποίους σχηματίζεται από δύο τμήματα, δεδομένου ότι η βάση είναι κατασκευασμένη σε ξεχωριστό τεμάχιο. Πάνω από το πλαίσιο υπάρχει κυματοφόρο γείσο. Στις εισέχουσες γωνίες του υπερθύρου υπήρχαν μικροί ολόαξεντοι κιλλίβαντες, οι οποίοι αφαιρέθηκαν προφανώς κατά τη νέα τοποθέτηση. Σήμερα σώζονται μόνο λείψανά τους. Εκτός από τους απολαξευμένους κιλλίβαντες, δεύτερη χρήση μαρτυρεί και η ανάποδη τοποθέτηση των παραστατών, αφού για να συνεχίσουν ομαλά τις γλυφές του υπερθύρου θα έπρεπε να αντιστραφεί η θέση τους και να αναστραφούν. Οι διαστάσεις του θυρώματος (0,84×1,90 μ.) ταιριάζουν απολύτως με αυτές του ανοίγματος της εκκλησίας, ώστε μπορεί να υποτεθεί ότι ίσως προέρχεται από εκεί. Στο κέντρο του υπερθύρου υπάρχει ρόδακας, άλλοτε ίσως διακοσμημένος με ανάγλυφο σταυρό –εφόσον το θύρωμα προέρχεται από το ναό–, επίσης απολαξευμένο.

Θυρώματα με παρόμοια τυπολογία, δηλαδή διαμόρφωση με παραστάδες που φέρουν ανεξάρτητες βάσεις και επίκρανα, πλευρικούς κιλλίβαντες ομολάξεντους

φατη θεομηνία, ο τοίχος στον οποίο διαμορφωνόταν το θύρωμα κατέρρευσε, με αποτέλεσμα τη θραύση πολλών από τα μαρμάρινα μέλη που τον απαρτίζουν. Τα θραύσματα εντοπίστηκαν μεταξύ των ερειπίων και διασώθηκαν.

Εικ. 5. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Τομή κατά μήκος.

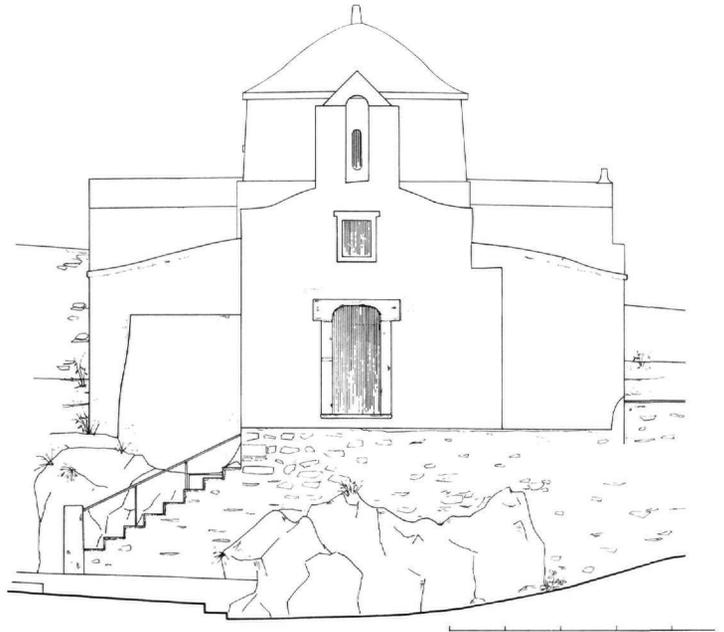

Εικ. 6. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Τομή κατά πλάτος.

με τα επίκρανα, ευθύγραμμο υπέρθυρο και κυματοφόρο γείσο απαντούν συχνά στο νησιωτικό χώρο¹⁵ από το 16ο αιώνα και εξής, και έχουν προφανώς αναγεννησιακή καταγωγή. Τα περισσότερα από τα χρονολογημένα παραδείγματα ανάγονται στο 17ο αιώνα¹⁶. Ένας μικρός αριθμός εντοπίζεται στην Άνω Σύρο· πρόχειρα αναφέρονται οι περιπτώσεις του Αγίου Ιωάννη των Καπουτσίνων, με επιγραφή του 1686, και της Κιουράς του Κάρλου, η οποία είναι γνωστό ότι ανακαινίσθηκε το ίδιο έτος¹⁷.

Η διαμόρφωση της όψης του μνημείου ολοκληρώνεται με ένα τοξωτό μονόλοβο κωδωνοστάσιο με αετωματοειδή απόληξη (Εικ. 2 και 7). Οι στέγες καλύπτονται σή-

Εικ. 7. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Ανατολική όψη.

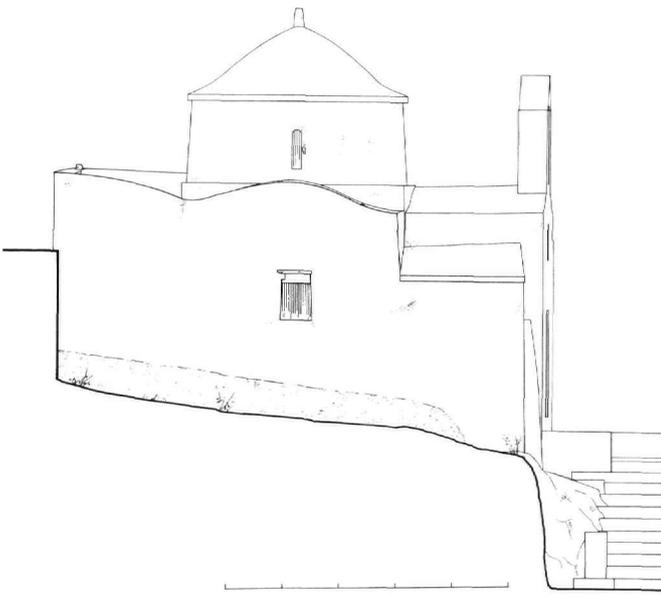

¹⁵ Α. Ορλάνδος, Οί μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), 172-181. Α. Τζάκου, *Κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου. Μορφή και εξέλιξη σε ένα παραδοσιακό σύστημα*, Αθήνα 1976, εικ. 14, 26, 76, 77, 185, 188, 189, 190 (στο εξής: *Κεντρικοί οικισμοί Σίφνου*). Ι. Δημακόπουλος, *Τά σπίτια του Ρεθέμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και του 17ου αιώνα*, Αθήνα 1977, πίν. 109.2-3. Α. Γουλάκη-Βουτυρά - Γ. Καραδέδος, Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική της Σίφνου, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Γ, Αθήνα 2001, 55-56, εικ. 6-8. Γ. Προκοπίου, Ο Αη-Πιώργης τ' Αφέντη στον Αη-Λούκα Αρτεμώνια Σίφνου, *Έκκλησιές* 6, 181, εικ. 16, 17. Δ. Ζιρώ, Άγιος Αντώνιος και Αγία Αικατερίνη - Άγιος Φανούριος Φολεγάνδρου, *Έκκλησιές* 2, 341, εικ. 11-12. Γ. Δημητροκάλλης, Τυπολογική και μορφολογική θεώρηση της μεταβυζαντινής ναοδόμιας των Κυ-

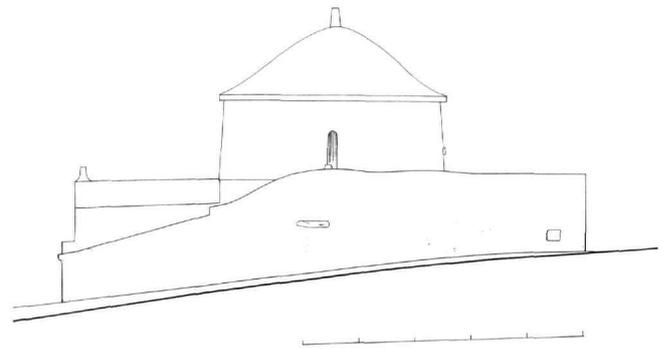
κλάδων, *Έκκλησιές Δ'*, εικ. 47. Α. Πετρονότης, Παριανοί μαστόροι, *Παριανά* 58 (1995), 264-265, 276, εικ. 4, 4α-4γ. Α. Δεληβορριάς, Η παραδοσιακή τέχνη των νησιών του Αιγαίου, στο *Το Αιγαίο. Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, 313-314, 359-360, εικ. 36, 151, 152. Α. Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου, *Νεοκλαδικά λιθογλυπτά Λαογραφικού Μουσείου Μυκόνου*, Θεσσαλονίκη 1989, 5-12, εικ. 1-4, 7.

¹⁶ Για τα θυρώματα αυτού του τύπου βλ. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθέμνου* (υποσημ. 15), 156. Α. Γουλάκη-Βουτυρά - Γ. Καραδέδος - Γ. Λάββας, *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από το 16ο ως τον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1996, 156-150, πίν. VI. Α. Γουλάκη-Βουτυρά, Δείγματα μαρμαρογλυπτικής του Αιγαίου στο Μουσείο Μπενάκη, *Μουσείο Μπενάκη 2* (2002), 111-121.

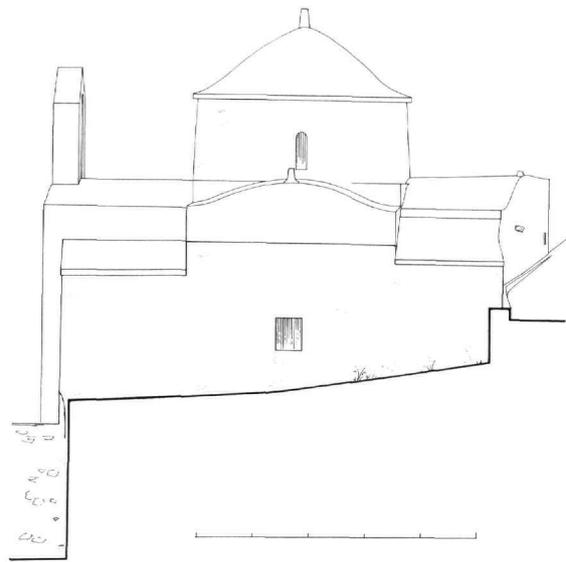
¹⁷ Δρακάκης, *Η Σύρος*, 179.

Εικ. 8. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Νότια όψη.

Εικ. 9. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Δυτική όψη.

Εικ. 10. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Βόρεια όψη.

μερα από σκυρόδεμα. Αξίζει να αναφερθεί ότι λόγω της διαφοράς στάθμης του επικλινούς εδάφους, η στέγη του νοτιοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος καταλήγει συνεπίπεδη σχεδόν με το δρόμο, με αποτέλεσμα να έχουν προεκταθεί οι τοίχοι του παραπάνω χώρου ελεύθερα προς τα πάνω, με σκοπό να αποτρέπεται η πρόσβαση στις στέγες, ενώ η απορροή των ομβρίων υδάτων γίνεται από τετράγωνη οπή (Εικ. 3, 8 και 9). Ορίζεται έτσι το σχήμα του ναού στη νοτιοδυτική γωνία και δημιουργείται μια γραφική εντύπωση στη διάπλαση των όγκων, ιδιαίτερα έντονη λόγω του κυματοειδούς σχήματος που προκύπτει. Στη βόρεια κεραία, το τμήμα του βόρειου τοίχου πάνω από το ύψος του γείσου των γωνιακών διαμερισμάτων εισέχει ως προς τον υπόλοιπο τοίχο (Εικ. 6). Η ερμηνεία της υποχώρησης αυτής θα πρέπει να αναζητηθεί σε συσχέτισμό με μεταγενέστερη επισκευή, δεδομένου ότι η προαναφερθείσα περιγραφή του 1652 αναφέρει ότι ένας από τους θόλους του ναού είχε καταρρεύσει και αντικατασταθεί από ξύλινη στέγη¹⁸. Στην κορυφή του βόρειου και του δυτικού αετώματος, όπως και στην κορυφή του τρούλλου, είναι τοποθετημένα μαρμάρινα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη μικρού μεγέθους.

Στο δάπεδο του ναού υπάρχει μία ενιαία σύνθεση πέντε ταφικών πλακών από γκρίζο και λευκό μάρμαρο, με εγχάρακτο και ανάγλυφο διάκοσμο. Οι εν λόγω τάφοι ανήκουν όλοι στην οικογένεια Bottaro, γνωστή οικογένεια

ιταλών ιατρών που παραθέριζε σε οικία κοντά στην εκκλησία¹⁹, φέρουν δε χρονολογίες του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και επιγραφές στην ιταλική γλώσσα²⁰.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη του μνημείου παρουσιάζουν δύο θραύσματα μαρμάρινων ανάγλυφων πλακών. Η πρώτη από αυτές έχει χρησιμοποιηθεί στην ποδιά του βόρειου παραθύρου, ενώ η δεύτερη έχει

¹⁸ Hofmann, Vescovadi (υποσημ. 10), 66-67.

¹⁹ Τρανλός - Κόκκου, *Ερμούπολη* (υποσημ. 5), 32, *Ερμούπολη - Σύρος. Ιστορικό οδοιπορικό*, έκδ. ΔΕΑΕ (Δημοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης της Ερμούπολης), Αθήνα 2000, 158.

²⁰ Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Η Πρωτόθρονος*, 18-23.

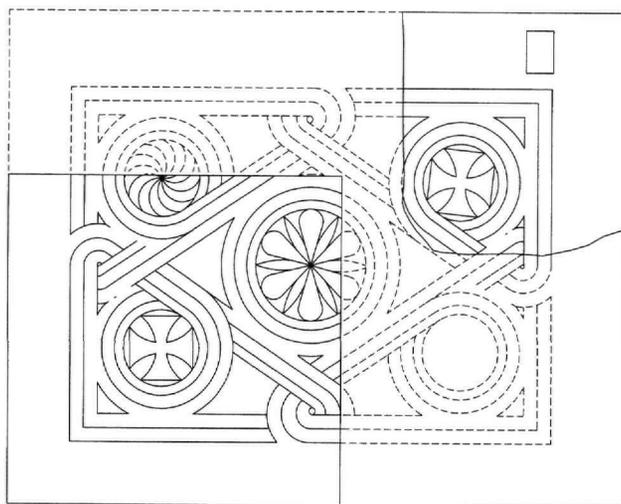

Εικ. 11. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Τμήμα βυζαντινού θωρακίου.

ενσωματωθεί στο νεότερο δάπεδο, πλησίον του βόρειου τοίχου (Εικ. 11, 12 και 13). Τα εν λόγω αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκαν εντοιχισμένα στο εσωτερικό του ναού, σε τοίχο ο οποίος γνωρίζουμε ότι κατεδαφίστηκε για να διευρυνθεί ο χώρος κατά τη διάρκεια της τελευταίας επισκευής που πραγματοποιήθηκε στο ναό το 1940, λίγο πριν από το ξέσπασμα του πολέμου²¹. Πρόκειται για θραύσματα βυζαντινών θωρακίων, ίσως συνανήκοντα, που διακοσμούνται με το γνωστό από την παλαιοχριστιανική περίοδο θέμα του ρόμβου εντός ορθογωνίου πλαισίου, όπου τα κενά πληρώνονται με πέντε κύκλους, ο κεντρικός από τους οποίους είναι μεγαλύτερος. Οι κύκλοι και ο ρόμβος σχηματίζονται από τριπλή ταινία, που συμπλέκεται με κόμβους με το εξωτερικό ορθογώνιο πλαίσιο, όπου η ταινία γίνεται διπλή. Τα σωζόμενα περιφερειακά θέματα είναι πυροστρόβιλος και σταυρός τύπου Μάλτας, ενώ το κέντρο κοσμεύει δωδεκάφυλλος ρόδακας με εναλλάξ οξύληκτα και πλατιά φύλλα. Η εκτέλεση του έργου δεν είναι ακριβής και οι γεωμετρικές μορφές έχουν αποδοθεί σε χαμηλό ανάγλυφο με κάποια ασάφεια στην κατεργασία και χωρίς πλαστικότητα. Τόσο η θεματολογία όσο και η τεχνοτροπία είναι κοινότατες κατά το 10ο και κυρίως τον 11ο αιώνα²², όπου προφανώς τοποθετούνται χρονικά τα εν λόγω θραύσματα. Παρόμοια, τόσο σε θεματολογία όσο και

Εικ. 12. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Τμήμα βυζαντινού θωρακίου.

Εικ. 13. Σύρος, Πισκοπιό. Ναός Παναγίας. Βυζαντινό θωράκιο (αναπαράσταση).

²¹ Δρακάκης, Το παλάτι του επισκόπου, 33.

²² Βλ. Χ. Μπούρας - Α. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 558. Α. Grabar, *Sculptures byzantines du*

Moyen Âge, Παρίσι 1976, 114. Ν. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς, *Δωδώνη Α'* (1972), 21-44. Μ. Σωτηρίου, *Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Πετρούκῃ Ἀθηνῶν*, ΔΧΑΕ Β' (1960-61), 111.

σε εκτέλεση, θωράκια υπάρχουν στον Άγιο Γεώργιο Διασορίτη²³ και σε δεύτερη χρήση στο δάπεδο του Αγίου Κωνσταντίνου στη Σταυροπηγή Τριπόδων²⁴ στη γειτονική Νάξο, έχουν δε χρονολογηθεί στον 11ο ή και το 12ο αιώνα²⁵.

Αν και δεν μπορεί μετά βεβαιότητας να υποστηριχθεί ότι τα θραύσματα των θωρακίων προέρχονται από το τέμπλο του ναού, μια τέτοια υπόθεση είναι πολύ πιθανή και δεν είναι ασύμβατη με το πλάτος του θωρακίου σε γραφική αποκατάσταση. Εξάλλου, για την ίδια χρονολόγηση συνηγορεί και η τυπολογία του μνημείου.

Οι μεταβατικοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι, κατά τον καθηγητή Π. Βοκοτόπουλο, απαντούν κυρίως τον 9ο και το 10ο αιώνα και εκλείπουν περί τα τέλη του 11ου²⁶. Παρουσιάζουν εξελικτική πορεία ως προς τις αναλογίες της κάτοψης, καθώς με την πάροδο του χρόνου παρατηρείται τάση από το επιμηκυμένο ορθογώνιο σχήμα προς το τετράγωνο, αν και υπάρχουν παλαιότερα παραδείγματα με τετράγωνες αναλογίες, όπως η Επισκοπή της Σκύρου, όπου εν πολλοίς ευθύνεται η διαμόρφωση του εδάφους²⁷. Ο τελευταίος αυτός παράγοντας δεν πρέπει να αγνοηθεί και κατά την εξέταση των αναλογιών της κάτοψης του ναού της Σύρου, όπου οι περιορισμένες διαστάσεις του διαθέσιμου χώρου ουσιαστικά έχουν εξαναγκάσει το κτίριο να λάβει ελαφρά πεπλατυσμένες αναλογίες.

Η τάση προς το πεπλατυσμένο σχήμα σχετίζεται και με την παραλλαγή των μεταβατικών σταυροειδών εγγε-

γραμμένων που αποτέλεσε εξέλιξη του τύπου, κατά την οποία το δυτικό σκέλος είναι βραχύτερο και τα ανοίγματα των τοίχων του καταργούνται, με αποτέλεσμα αυτοί να λαμβάνουν τη μορφή παραστάδων, κατά τον ορισμό του Π. Βοκοτόπουλου²⁸. Στην πλειονότητά τους τα μνημεία αυτά τοποθετούνται χρονικά στα τέλη του 10ου και στον 11ο αιώνα²⁹.

Η ιδιομορφία του βραχέως τύπου, όπως υποστήριξε ο Dominique Hayer, προκύπτει από την προσπάθεια ενοποίησης του χώρου του κυρίως ναού με το νόρθηκα και την παράλληλη υποβάθμιση της σημασίας των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων³⁰. Προφανώς ο λόγος αυτός δεν ισχύει για την περίπτωση της Σύρου, αφού αποκλείεται να υπήρχε νόρθηκας στα δυτικά του ναού. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι δεν υπήρχαν θύρες αρχικά στους τοίχους της δυτικής κεραίας και, ακόμα, οι λόγοι που εκφράζουν τη βράχυνση του δυτικού σκέλους αλλά και του ναού συνολικά³¹ είναι οριακά παρεμφερείς με τους αντίστοιχους των μνημείων του τύπου που έχει δημοσιεύσει ο καθηγητής Γ. Δημητροκάλλης³². Έτσι, αν και ο ναός της Παναγίας Πισκοπιανής εντάσσεται στα πλαίσια της εξελικτικής τάσης του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου προς την κατεύθυνση που προαναφέρθηκε, πρέπει να τηρηθούν σημαντικές επιφυλάξεις ως προς την κατάταξή του στη συγκεκριμένη, βραχεία, παραλλαγή. Στη Νάξο ο τύπος του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου αντιπροσωπεύεται με τρία παραδείγματα: την Πρωτόθρονο στο Χαλκί³³, τον Άγιο Μάμα στην Πο-

²³ Γ. Δημητροκάλλης, *Συμβολαί εις τήν μελέτην τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Νάξου*, Αθήνα 1972, 11, 52. Χ. Πέννας, *Μελέτη μεσοβυζαντινῆς γλυπτικῆς. Νάξος - Πάρος*, Αθήνα 2000, 25-26.

²⁴ Γ. Δημητροκάλλης, *Βυζαντινὴ ναοδομία στὴν Νάξο*, Αθήνα 2000, 67, εικ. 218-219.

²⁵ Μεγάλος αριθμός θωρακίων με το ίδιο θέμα υπάρχει επίσης στον Όσιο Λουκά, Ε. Στίκας, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος*, Αθήνα 1970, 236, εικ. 122, πίν. 103, 104, 106α, 107, 109, 110β, 114β, 116, 118β, 121. Α. Μπούρα, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ*, Αθήνα 1980, 99, εικ. 165-166. Χ. Μπούρας, *Δύο μικροὶ ναοὶ ὀκταγωνικοῦ τύπου ἀνέκδοτοι*, ΔΧΑΕ Γ' (1962-63), 148, εικ. 6Β, Δ. Το ίδιο θέμα απαντά σε πληθώρα θωρακίων του 11ου αιώνα. Βλ. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Κατάλογος, Αθήνα 1999, 108, 134. R. Scranton, *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, *Corinth XVI*, Princeton, N.J. 1957, πίν. 19. C. Sheppard, *Byzantine Carved Marble Slabs*, *ArtB LI* (1969), 69. Δρανδάκης, Νικητάς (υποσημ. 22), πίν. IXα και Χ. Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά τῆς Μάνης*, Αθήνα

2002, εικ. 35-37, 45, 47, 59, 63, 78-80, 83, 84, 86, 87, 240-242, 246, 256, 264, 358, 359, 441-444. C. Mango, *The Pilgrimage Centre of St Michael at Germia*, *JÖBG 36* (1986), 131, εικ. 29-30.

²⁶ Π.Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρο ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992, 126.

²⁷ Χ. Μπούρας, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου*, ΔΧΑΕ Β' (1960-61), 57-76.

²⁸ Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, 118.

²⁹ Γ. Δημητροκάλλης, *Ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ Ἱερῶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 1990, 94-95. Hayer, *Saint Georges*, 276.

³⁰ Ο.π., 279-282.

³¹ Δηλαδή ο λόγος του εξωτερικοῦ μήκους προς το πλάτος του ναοῦ και ο λόγος του μήκους της δυτικῆς προς το μήκος της ανατολικῆς κεραίας. Στην περίπτωση του ναοῦ του Πισκοπιῶν οἱ λόγοι αυτοὶ εἶναι 0,84 και 0,85-0,90 ἀντίστοιχα.

³² Δημητροκάλλης, *Ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ*, 93.

³³ Ν. Ζίας, *Πρωτόθρονη Νάξου*, *Βυζαντινὴ τέχνη στὴν Ἑλλάδα*, Νάξος, Αθήνα 1989.

ταμιά³⁴ και την Παναγία Κερά στην περιοχή Αμμόμαξη Κορώνου³⁵. Είναι όμως ευρύτερα διαδεδομένα στο νησιωτικό χώρο με δύο παραδείγματα στην Κέα (Αγία Άννα και Άγιοι Απόστολοι Κατωμεριάς)³⁶, ένα στη Σκύρο³⁷, τέσσερα στα Κύθηρα (Άγιος Θεόδωρος Λογοθετιάνικων, Αγία Βαρβάρα Παλιοχώρας, Άγιος Πέτρος Μυλοποτάμου, Άγιος Ανδρέας στο Λιβιάδι)³⁸, δύο στην Κρήτη (Παναγία η Ζερβιώτισσα Στύλου Αποκορώνου και Άγιος Παντελεήμων Νοπηγίων Κισσάμου)³⁹ και δύο στην Κύπρο (Άγιος Ιωάννης ο Λαμπαδιστής Καλοπαναγιώτη και Άγιος Γεώργιος Σωτήρας)⁴⁰. Είναι πιθανή εξάλλου η ένταξη στον τύπο της Παναγίας Αγγελόκτιστης στη Σίφνο⁴¹, καθώς και της Παναγίας⁴² και του Αγίου Ιωάννη στο Λιβιάδι στη Σέριφο⁴³. Η Αγία Ειρήνη του Κάμπου Ικαρίας, της οποίας πρόσφατα δημοσίευσε σχέδια ο καθηγητής Χ. Μπούρας, δεν θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται πλέον στους μεταβατικούς⁴⁴. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν και τρεις εκκλησίες στην Αστυπάλαια, ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Βαθύ, ανώνυμος ναός στο Βαθύ και ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ο οποίος μάλιστα σαφώς εντάσσεται στην κατηγορία της βραχείας παραλλαγής⁴⁵.

Η χρονολόγηση του ναού στον 11ο αιώνα συμβαδίζει και με τις μορφές του, που παρουσιάζουν ομοιότητες με άλλα βυζαντινά παραδείγματα από τα νησιά των Κυκλάδων, κυρίως τη Νάξο αλλά και την Κέα, τη Σίφνο, τη Σέριφο και τη Θήρα⁴⁶. Η μορφή του τρουλλού, τετραγώνου σε κάτοψη με στρουγγυλεμένες γωνίες και τύμπανο ελαφρώς κωλουροκωνικό⁴⁷, οι τρεις ημικυκλικές

Εικ. 14. Σύρος, Πισκοπιό. Κατοικία επισκόπου. Το θύρωμα της εισόδου.

³⁴ Δημητροκάλλης, *Συμβολαί* (υποσημ. 23), 23-112.

³⁵ Γ. Μαστορόπουλος, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Νάξος, *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, 387-388.

³⁶ Χ. Δημητρόπουλος, *Οι εκκλησίες της Κέας*, Θεσσαλονίκη 1983, 374-440.

³⁷ Μπούρας, *Επισκοπή Σκύρου*, ό.π. (υποσημ. 27).

³⁸ Γ. Σωτηρίου, *Μεσαιωνικά μνημεία Κυθήρων*, Αθήνα 1923.

³⁹ Κ. Λαοσιθωτάκης, *Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης*, *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1967, Α', 344-356.

⁴⁰ Γ. Σωτηρίου, *Τά βυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, Α', Λεύκωμα, Αθήνα 1935.

⁴¹ Τζάκου, *Κεντρικοί οικισμοί Σίφνου*, 144, εικ. 181α, 182, 183, 191. Δημητροκάλλης, *Τυπολογική και μορφολογική θεώρηση*, ό.π. (υποσημ. 15), 185-212, 194, εικ. 31.

⁴² G. Gerola, Serfino (Serifos), *ASAtene* III (1916-1920), 219, εικ. 86 (στο εξής: Serfino). Στ. Κορνάρος, *Ο βυζαντινός ναός της Παναγίας Σερίφου*, *ΕΕΚΜ Α'* (1961), 484-486. Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Κυκλάδων*. Σέριφος, *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, 403-404, πίν. 428α-429α, γ.

⁴³ Gerola, Serfino, 218, εικ. 85. Δημητροκάλλης, *Τυπολογική και*

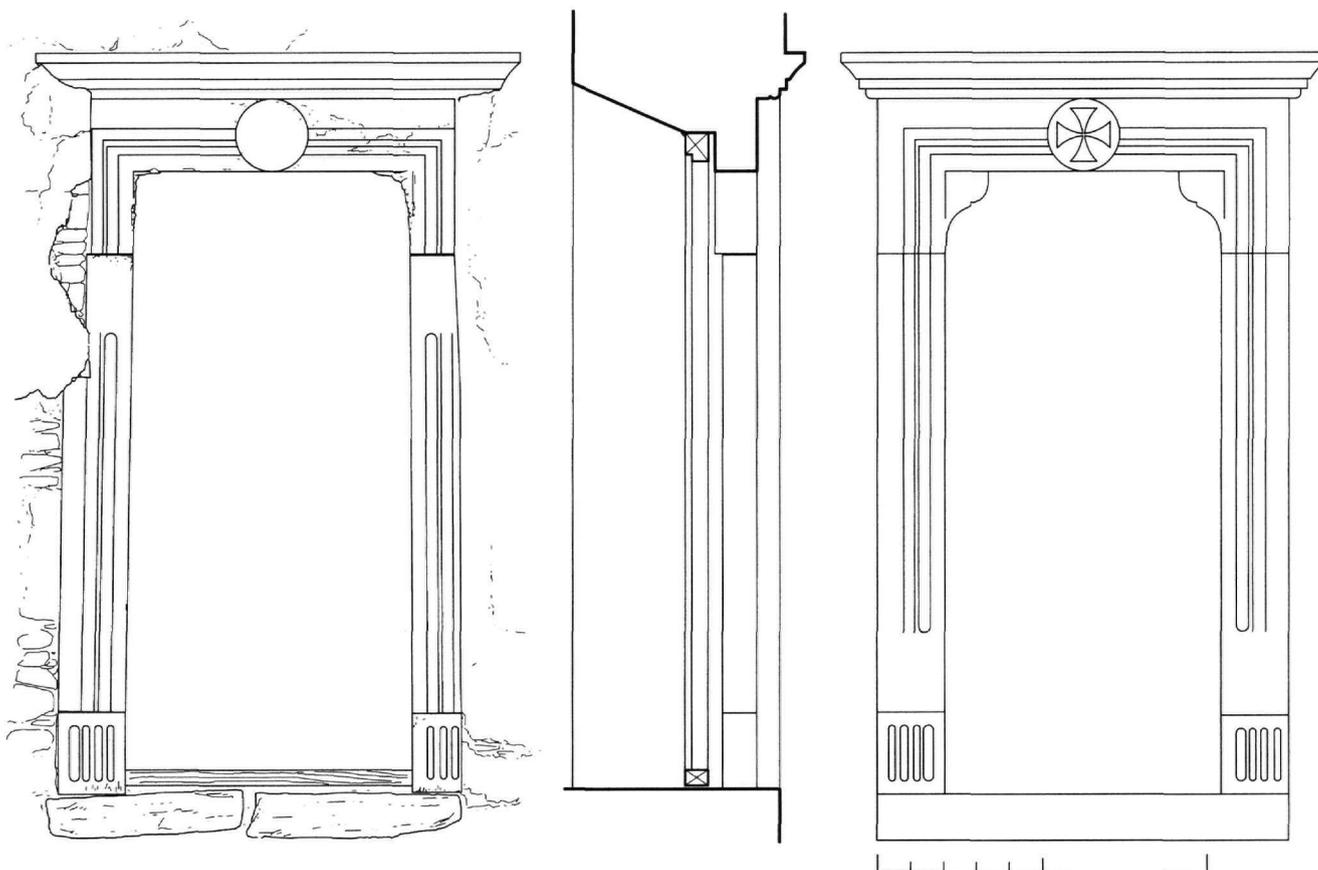
μορφολογική θεώρηση, ό.π. (υποσημ. 15), 194, εικ. 27.

⁴⁴ Ch. Bouras, *Middle Byzantine Domed Cruciform Churches on the Greek Islands*, *Zograf* 27 (1998-1999), 11, εικ. 7.

⁴⁵ Η. Κόλλιας, *Τρεις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Αστυπάλαιας, Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, σ. 137-148, εικ. 1-3.

⁴⁶ Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή ναοδομία* (υποσημ. 24). Δημητρόπουλος, *Εκκλησίες της Κέας* (υποσημ. 36). Τζάκου, *Κεντρικοί οικισμοί Σίφνου*, 144, εικ. 181-183. Ν. Χατζηδάκη, *Η Παναγία της Κιτριανής*. Ένα άγνωστο βυζαντινό εκκλησάκι στη Σίφνο, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Αθήνα 2001, 198-226. Gerola, Serfino, 219, εικ. 86. Κορνάρος, *Παναγία Σερίφου*, ό.π. (υποσημ. 42). Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 42), 403-404, πίν. 428α-429α, γ. Gerola, Serfino, 218, εικ. 85. Δημητροκάλλης, *Τυπολογική και μορφολογική θεώρηση*, ό.π. (υποσημ. 15), 194, εικ. 27. Α. Ορλάνδος, *Η Έπισκοπή της Σαντορήνης*, *ΑΒΜΕΖ'* (1951), 188.

⁴⁷ Για σχετικά παραδείγματα βλ. Χατζηδάκη, ό.π., 201-202. Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή ναοδομία*, 52, 56, εικ. 168-195. Ν. Δρανδάκης, *Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στη Δροσιανή της Νάξου*, Αθήνα 1988, 19-31.

Εικ. 15. Σύρος, Πισκοπιό. Κατοικία επισκόπου. Το θύρωμα της εισόδου (υπάρχουσα κατάσταση σε όψη και τομή, αναπαράσταση).

κόγχες του ιερού, αλλά και γενικώς η βαριά ογκοπλαστική εντύπωση του συνόλου παραπέμπουν στην πρώιμη μεσοβυζαντινή ναοδομία και ιδιαίτερα στην αρχιτεκτονική της Νάξου και των νήσων γενικότερα⁴⁸.

Από όλα τα προηγούμενα στοιχεία, το μνημείο μπορεί να χρονολογηθεί στον 11ο αιώνα, τηρουμένων κάποιων επιφυλάξεων, που οφείλονται αφ' ενός στις περιορισμένες δυνατότητες εξέτασης της τοιχοποιίας και αφ' ετέρου στη δυσκολία σαφούς χρονολόγησης των μνημείων του Αιγαίου γενικότερα, τόσο λόγω της απουσίας χρονολογημένων παραδειγμάτων όσο και λόγω του ίδι-

ου του χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής εξέλιξης στα νησιά. Πάντως, πρόκειται σαφώς για ένα βυζαντινό ναό με πρώιμα χαρακτηριστικά, στα οποία ενδεχομένως συγκαταλέγεται και η ονομασία της Παναγίας Πρωτοθρόνου⁴⁹. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο πληθυσμός της Σύρου, ήδη από την εποχή της λατινικής κατάκτησης, ασπάζεται ταχέως και σχεδόν αμιγώς το καθολικό δόγμα⁵⁰ και η ναοδομία αποκτά σταδιακά χαρακτήρα που αποκλίνει από τα βυζαντινά πρότυπα. Μάλιστα, είναι γνωστό ότι μετά την κατάληψη της ηπειρωτικής Ελλάδας από τους Τούρκους, υπήρξε αθρόα εγκατά-

⁴⁸ Χωρίς φυσικά τα παραπάνω χαρακτηριστικά να αποτελούν και απόλυτα χρονολογικά τεκμήρια.

⁴⁹ Το επίθετο της Πρωτοθρόνου, γνωστό ως προσωνύμιο θεοτήτων κατά την ύστερη αρχαιότητα, απαντά σε δύο ναούς της Νάξου, στο Χαλκί και την Αλείρανθο. Γ. Δημητροκάλλης, 'Ο Άγιος

Γεώργιος ό Γοργός, Βιβλιοκρισία, *ΕΕΒΣ ΜΘ'* (1994-1998), 286.

⁵⁰ Τ. Αμπελάς, *Ιστορία της Νήσου Σύρου*, Ερμούπολη 1874, 405-412. Σ. Αβούρης, *Σύντομος έκκλησιαστική ιστορία της Ν. Σύρου*, *ΕΕΚΜ* 6 (1967), 591.

σταση Φράγκων στο νησί⁵¹. Σύμφωνα με τον Τουρνφορτ, το 1700 η Σύρος είχε τους περισσότερους καθολικούς κατοίκους από όλες τις νήσους του Αιγαίου και αριθμούσε περισσότερους από 6.000 καθολικούς και μόνο 7-8 οικογένειες ορθοδόξων⁵², ενώ οι βεβαιωμένες ορθόδοξες εκκλησίες είναι μόνο τρεις: ο Άγιος Νικόλαος, ο λεγόμενος των Ρωμίων, η Αγία Παρασκευή στη θέση Ξυλοκοπή και η Αγία Τριάδα⁵³.

Παρά την αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων, η μελέτη του μνημείου καθίσταται καιρία λόγω της σημασίας του εντοπισμού ενός βυζαντινού μνημείου στη Σύρο, όπου λείπουν γενικά τα μεσαιωνικά μνημεία

και κατ' επέκτασιν είναι περιορισμένες οι γνώσεις για το νησί, το οποίο βρίσκεται σε μαρασμό κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Δεν είναι γνωστά άλλα μνημεία αυτής της εποχής στη Σύρο, με εξαίρεση την πιθανολογούμενη ύπαρξη βυζαντινού ναού στη θέση του Αγίου Γεωργίου, στην κορυφή του λόφου της Άνω Σύρου⁵⁴. Ο αυξανόμενος αριθμός βυζαντινών μνημείων που καταγράφονται στα νησιά του Αιγαίου συντελεί στην συμπλήρωση μιας εικόνας που επί πολλά χρόνια παραμένει συγκεχυμένη. Μέσα από αυτό το πρίσμα, η μελέτη του ναού του Πισκοπιού συμβάλλει στη γενικότερη μελέτη της αρχιτεκτονικής της περιοχής.

Klimis Aslanidis

THE CHURCH OF THE PANAGHIA PISKOPIANI, SYROS

The church of the Panaghia Piskopiani, which is also referred to as Episkopi or Panaghia Protothronos, is located at Piskopio or Episkopeion on Syros and is virtually unknown in the bibliography, despite its considerable interest. The study of it adds another example to the churches of transitional cross-in-square type already known, on an island whose history and architecture in Byzantine times are obscure.

The fact that the west corner bays of the monument do not communicate with the west arm of the cross and are slightly shallower than the east ones (Figs 4, 5 and 10) assigns the church to the version of transitional churches which Dominique Hayer classes as *transitoire court*. Reservations should be expressed, however, with regard to this issue, since it is not certain that openings did not exist originally in the walls upon which the vault of the west arm rests, given the extensive reconstruction the building has undergone, due to its conversion into a church to serve the Roman Catholic dogma. In the course of these alterations, it seems that the three semicircular conches of the sanctuary – of which only that of the diakonikon survives (Figs 1, 2 and 7) – were abolished. An entrance to the nave was arranged on the east front, while the position of the sanctuary was transferred to the west front.

The dome is square in shape with rounded angles and slight tapering of the tympanum (Figs 1, 3, 5-10). The proportions are heavy and the morphology of the façades refers to Byzantine church building in the Aegean Islands. The entrance doorway possibly had a doorframe, which has been placed in second use in the now ruined bishop's residence, exactly opposite the church. This is a marble frame, possibly of seventeenth-century date, with lintel supported by lateral cantilevers, which have been chipped away (Figs 14 and 15).

On the sill of the north window and on the floor are two fragments of a Byzantine closure panel decorated with the familiar motif of a lozenge inscribed in a rectangular frame, with five circles in the empty spaces, possibly of the eleventh century (Figs 11-13).

Although it cannot be demonstrated securely that the closure panel comes from the iconostasis of the church, both the typological and morphological features of the monument also advocate a date in the eleventh century, with some reservations. Although we are unable to draw definite conclusions, this is certainly a Byzantine church with early features, among which is its name, Panaghia Protothronos.

⁵¹ Δρακάκης, *Η Σύρος*, 133.

⁵² Στο ίδιο, 136.

⁵³ Στο ίδιο, 144-157.

⁵⁴ Στο ίδιο, 178-179.